

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**ПРИМУСОВИЙ ВІДБІР ЗРАЗКІВ У ОСОБИ
ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ**

Методичні рекомендації

Колектив авторів

Дніпро
2017

УДК 343.9(477)

П 75

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 8 від 25 квітня 2017 року)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Пиріг І.В. – завідувач кафедри кримінального права та криминології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор
юридичних наук, доцент, полковник поліції;

Весела А.А. – заступник начальника СУ ГУНП
у Дніпропетровській області, підполковник поліції.

**П 75 Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи.
методичні рекомендації для практичних підрозділів /**
[О.В. Лускатов, В.В. Рогальська, А.І. Терещенко, В.Д. Людвік,
К.М. Пантелєєв, Н.В. Павлова, Г.С. Бідняк]. - Дніпро:
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. –
36 с.

Методичні рекомендації розроблено на замовлення ГУ НП в Запорізькій області з метою надання відповідей на питання стосовно регламентації відбирання біологічних та небіологічних зразків; порядку примусового відбирання біологічних зразків у особи; правомірності дій з фізичного та морального впливу на особу при їх відбиранні; дій, що можуть розцінюватись як спричинення тілесних ушкоджень, тортур тощо. Рекомендується до використання в практичній діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України, інших правоохоронних органів та в навчальному процесі Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

УДК 343.9(477)

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
I. Зміст понять «тортури», «катування» та інших дій насильницького характеру у кримінальному законодавстві України, міжнародних правових нормах	6
II. Біологічні зразки особи: аналіз вказаного та інших схожих термінів ...	11
III. Отримання зразків для експертизи: кримінально-процесуальна характеристика	15
IV. Підготовка матеріалів для проведення судової експертизи. Процедура отримання окремих видів зразків	22
Список використаних джерел	33

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄРДР – єдиний реєстр досудових розслідувань;

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод,
підписана урядами держав – членів Ради Європи 04.11.1950 р.;

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини;

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України;

КК – Кримінальний кодекс України;

МОЗ – Міністерство охорони здоров'я України;

СРД – слідча (розшукова) дія (дії).

ВСТУП

Висновки ідентифікаційних судових експертиз мають велике значення для встановлення обставин вчинення злочину, доведення вини особи або її відсутності. Відповідно кожна зі сторін кримінального провадження намагається використати результати експертного дослідження на свою користь, звертаючи прискіпливу увагу не тільки на висновок експерта, а й на дотримання процесуального порядку виявлення та надходження об'єктів для проведення експертизи, зокрема, тих зразків, приналежність яких до об'єкта, що ідентифікується, є безсумнівною.

Чітка та зрозуміла регламентація кожної процесуальної дії надає можливість користувачу закону правильно його розуміти та відповідним чином застосовувати. Навпаки, розмитість, неконкретність положень норми закону створює можливість її трактування усіма учасниками кримінального провадження на свій розсуд, з урахуванням власних інтересів. Саме така проблема виникає щодо процесуальної дії «Отримання зразків для експертизи», регламентованої у статті 245 КПК.

Як свідчить практика, у працівників органів досудового розслідування виникають питання стосовно змісту поняття «біологічні зразки особи»; порядку їх примусового відбирання; правомірності дій суб'єкта, котрий це буде виконувати, зокрема, меж, вихід за які можуть вважати спричиненням особі тілесних ушкоджень, тортур тощо.

Пропоновані методичні рекомендації мають за мету допомогти правоохоронцям відповісти на окреслені запитання при отриманні зразків для експертизи.

I. ЗМІСТ ПОНЯТЬ «ТОРТУРИ», «КАТУВАННЯ» ТА ІНШИХ ДІЙ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ, МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВИХ НОРМАХ

Однією із сучасних глобальних загальнолюдських проблем є проблема прав людини та їх забезпечення, особливо що стосується такого важливого аспекту, як заборона катування, вирішення якої можливе лише спільними зусиллями держав і міжнародного співтовариства. Міжнародними стандартами з прав людини проголошено й закріплено, що катування та інші жорстокі види поводження і покарання принижують гідність, властиву людській особі. Катування застосовуються в цілях приниження людської гідності та пов'язані з мученням у широкому розумінні, завданням фізичних страждань взагалі.

Загальноновизнано, що воно є міжнародним злочином, за вчинення якого здійснюється кримінальне переслідування на підставі цілої низки міжнародних конвенцій, зокрема: Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, яка ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1984 р.; Європейська конвенція про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 року та інші.

Відповідно до статті 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських і принижуючих гідність видів поводжень та покарань (від 10.12.1984 року) **термін «катування» означає будь-яке діяння, яким будь-якій особі умисно спричинюється сильний біль або страждання, фізичне та/або моральне, для отримання від неї або третьої особи відомості чи визнання, щоб покарати за дії, які здійснила ця особа або третя особа або в здійсненні яких вона підозрюється, а також залякати або примусити її або третю особу. До цього визначення не включають біль або страждання, які виникають внаслідок законних санкцій, невід'ємні від цих санкцій або викликаються ними випадково. Катування належать до тяжких та свідомо жорстоких, нелюдських і принижуючих людську гідність видів поводження.**

Для того, щоб діяння кваліфікувати як катування, воно має відповідати **таким вимогам (ознаки):** завдавати сильних фізичних або моральних страждань; здійснюватися свідомо (умисно); здійснюватися офіційною особою або з відома такої особи (тобто вона може бути асоційована з державою). Катування є засобом, інструментом для досягнення цілей, що зазначені у Конвенції, а саме: отримати від катованого або третьої особи правдиві або неправдиві показання, визнання або інші відомості, або покарати її за вчинене, або залякати чи примусити її або третю особу за будь-якої причини.

Щодо національного законодавства, то слід зазначити, що чинний КК ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах

міжнародного права, тому, враховуючи конституційні положення, які проголошують життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпеку як найвищу соціальну цінність, та спеціально зазначають, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ст.ст. 3, 28 Конституції України).

Відповідно до ч.1 ст.127 КК катування визначається як умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб.

Якщо порівняти наведене визначення із визначенням катування, закріпленим у вказаній вище Конвенції ООН, можна дійти до висновку, що в українському законодавстві цей термін розуміється значно ширше за рахунок розширення кола суб'єктів діяння та кількості зазначених цілей.

Так, за міжнародним правом такими суб'єктами можуть бути виключно офіційні особи, а за КК – будь-які особи, що, виходячи з аналізу судової практики, більшою мірою відповідає об'єктивно існуючим у державі суспільним відносинам.

Можна визначити **наступні ознаки катування** за КК, які в певній мірі надають можливість відмежування катування від суміжних злочинів:

- насильство при катуванні має характер мордування і застосовується з особливою жорстокістю, що спричиняє сильний біль або страждання та підвищує небезпеку катування порівняно з тілесними пошкодженнями та відмежовують його від них;

- окрім цього, насильницькі дії при катуванні характеризуються також тривалістю впливу на тіло потерпілої особи;

- форми (способи) діяння: нанесення побоїв, мучення; інші насильницькі дії;

- катування може характеризуватися однією з таких чотирьох цілей, які відрізняються за своєю сутністю: 1) примусити вчинити дії, що суперечать волі, у тому числі отримати відомості чи визнання; 2) покарати за скоєні дії чи у скоєнні яких особа підозрюється; 3) залякати чи 4) дискримінувати.

Слід відмітити, що ступінь насильницьких дій при катуванні виражається у спричиненні більш глибоких, особливо больових відчуттів з особливою жорстокістю, внаслідок чого потерпілий одержує серйозні психологічні травми у вигляді депресії, нервових розладів, безсоння тощо.

Побої – їх визначення і характеристика дається у Правилах судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом МОЗ №6 від 17 січня 1995 р. (далі – Правила). Відповідно до п. 3.1 Правил, побої характеризуються нанесенням багаторазово ударів і далі там

же зазначено, що побої можуть залишити на тілі потерпілого ушкодження (тоді їх оцінюють за ступенем тяжкості) або не залишити. В останньому випадку судово-медичному експерту пропонується у висновку відмітити скарги потерпілого та зазначити, що об'єктивних ознак ушкоджень не встановлено; визначати ступінь тяжкості тілесних ушкоджень не треба.

Слід мати на увазі, що катування не може виражатися у бійці або отриманні ударів при можливості втекти чи оборонятися, оскільки катування передбачає повне домінування винного над потерпілим.

Мучення (заподіяння мук). Відповідно до п. 3.2 Правил це дії, що спрямовані на тривале позбавлення людини їжі, пиття чи тепла, залишення її в шкідливих для здоров'я умовах та інші подібні дії, а саме: утримання людини в умовах, які позбавляють її будь-якого з її природних почуттів (зору, слуху) або часової орієнтації. Також це може мати прояв у позбавленні повітря, умов санітарії і гігієни, або позбавлення батьками дитини, хворої на сахарний діабет, інсуліну тощо. Таким чином, мучення спричиняють потерпілому страждання без фізичного впливу на його тіло, шляхом позбавлення людини необхідних для життя та здоров'я умов існування.

Інші насильницькі дії. Така форма діяння при вчиненні катування не визначена ні у самому КК, ані у Правилах.

У сучасній українській мові насильство визначається наступним чином: застосування фізичної сили до кого-небудь; застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось. Тож, лексичне тлумачення терміну «насильство» ототожнює його лише з фізичним насильством.

Щодо юридичної точки зору, то серед вчених не має одностайної думки та їх пропозиції стосовно насильницьких дій у складі катування можна звести до наступного.

Інші насильницькі дії за змістом є зовнішнім фізичним (за винятком побоїв чи мучення) чи психічним впливом на людину, що викликає у неї відчуття болю або фізичного чи морального страждання, здатним спричинити органічну, фізіологічну або психічну травму (наприклад, зв'язування потерпілого, позбавлення його можливості вільно пересуватись у просторі шляхом його ізоляції у певному приміщенні, застосування електричного струму, дратуючий вплив на нервову систему голосним звуком або світлом, неправомірне використання наручників, гумових кийків, слезоточивого й паралітичного газу, протигазів, застосування електрошоку, підвішування тіла, придушування (мокре, сухе, хімічне), погрози застосування насильства, які супроводжуються демонстрацією знарядь для катування, жорстоке поводження щодо родича чи близької людини на очах потерпілого, щипання, виривання волосся, нанесення множинних ушкоджень тупими або гостро-колючими предметами, припікання, сексуальне насильство, застосування нейролептичних, седативних, паралітичних препаратів, тощо).

Тривалість впливу на тіло потерпілої особи означає не тільки як

систематичне (3 і більше разів) застосування насильства, а також такі дії можуть застосовуватися безперервно і протяжно, з такою протяжністю у часі, яка необхідна для досягнення мети катування, яку прагне досягти винна особа.

Поруч з терміном «**катування**» використовують термін «**тортури**».

В українській мові «тортури» означають переважно фізичне насильство, катування під час допиту обвинуваченого, щоб домогтися від нього зізнання.

Таким чином, термін «тортури» охоплює вужче та більш специфічне поняття ніж «катування», яке пов'язане з мученням у широкому розумінні, завданням фізичних страждань взагалі. Тобто вживання терміну «катування» регулює заборону жорстокого поводження ширше, на родовому рівні, а не лише щодо певної ситуації.

Згідно статті 16 Конвенції ООН від 10.12.1984 р. кожна держава-сторона зобов'язується запобігати на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією, *іншим актам жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження й покарання, що не підпадають під визначення катування, викладеного у статті 1*, коли такі акти здійснюються державними чи посадовими особами або іншими особами, що виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди.

Жорстоке поводження – (юридичне визначення відсутнє) це такі діяння, які не підпадають під визначення катування (тортур); є категорією, ширшою за катування, та включає до свого складу й інші форми поводження, не маючи завданням досягнення певної мети. Сенс жорстокого поводження має місце у самому факті жорстокого поводження, або в тій особі, яка його здійснює.

Існує певна шкала за ознакою серйозності, у вищій точці якої розташовані тортури (катування), а в нижчій – принижуюче гідність ставлення. Усі позиції на цій шкалі є незаконними та порушують міжнародні юридичні та політичні зобов'язання. Іноді складно відрізнити катування від жорстокого нелюдського та принижуючого гідність поводження або через те, що не всі подробиці у конкретних випадках відомі, або через те, що важко провести лінію між загальним режимом утримання в принижуючих гідність умовах та конкретними свідомими актами насильства. Якщо чітке розмежування зробити неможливо, пропонується увесь ряд існуючих виявів у подальшому розглядати як жорстоке поводження.

Так, Комісія з прав людини та ЄСПЛ при розгляді справи Греції 1969 р. розрізнили три основні поняття, які закладені у змісті ст. 3 ЄКПЛ щодо ступеня жорстокості поводження:

– **катування** – нелюдське поводження, що має на меті отримати будь-яку інформацію або зізнання для подальшого покарання;

– **нелюдське поводження або покарання** – таке поводження, яке умисно завдає серйозних моральних або фізичних страждань і не мусить

бути виправданим у даній ситуації;

– **принижуюче гідність поводження або покарання** – поводження, яке грубо принижує людину перед іншими і примушує її поступитися своєю волею або совістю.

При розгляді справи Ірландії проти Великої Британії (1978 р.) ЄСПЛ дещо змінив свої формулювання:

– **катування** – зумисне нелюдське поводження, яке завдає серйозних і жорстоких страждань;

– **нелюдське поводження або покарання** – заподіяння сильного фізичного або душевного страждання;

– **принижуюче гідність поводження або покарання** – погане поводження такого роду, яке спрямоване на те, щоб викликати у жертв почуття страху, пригніченості та неповноцінності з метою образити, принизити, або зламати їх фізичний та моральний опір.

Слід також нагадати, що при встановленні ступеня тяжкості тілесних ушкоджень судовий медик керується Правилами. Відповідно до п. 1.2 Правил, «з медичної точки зору, тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних». Порядок визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень із перерахуванням різновидів останніх детально регламентовано у п. 2 Правил.

З приводу зазначеного вище у даному розділі треба констатувати, що ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» містить заборону застосуванню з боку поліцейських катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Не розглядаючи поки що питання стосовно того, якій саме особі може бути доручено відбирання зразків, треба зазначити, що характер її примусових дій має бути необхідним та достатнім з урахуванням конкретній ситуації для виконання відповідного процесуального рішення (ухвали, постанови), адекватним щодо певної (агресивної чи ні) поведінки особи, у якій треба відібрати зразки.

II. БІОЛОГІЧНІ ЗРАЗКИ ОСОБИ: АНАЛІЗ ВКАЗАНОВОГО ТА ІНШИХ СХОЖИХ ТЕРМІНІВ

Тлумачення положень статті 245 КПК викликає проблеми у користувачів закону в зв'язку з відсутністю визначення поняття «біологічні зразки». Аналіз змісту даної норми дозволяє припустити, що законодавцем у частині 1-й окреслено загальну категорію, а саме «зразки для проведення експертизи», а 2-й та 3-й частинах вказано вужчі категорії, зокрема, відповідно «зразки з речей і документів» і «біологічні зразки». Схожий висновок міститься в узагальненні судової практики про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями (обговорено 03 червня 2016 року на засіданні пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ). Тоді треба виходити з того, що у ч. 1 ст. 245 зазначено загальний порядок отримання зразків для експертизи (тобто будь-яких зразків), а у ч. 2 та ч. 3 вказаної норми прописано винятки із загального правила. Якщо «біологічні зразки особи» розглядати як вужчу категорію, ніж «зразки для експертизи», виникає питання щодо того, чи охоплює перша з них усі види зразків, які можна отримати від особи, або, кажучи інакше, чи слід ставити знак рівняння між поняттями «зразки особи» та «біологічні зразки особи». У разі, коли ці поняття нерівнозначні, а співвідносяться як загальне та окреме, термін «біологічні зразки» варто розуміти за змістом вужче, ніж «зразки особи», а останню категорію, в свою чергу, умовно можна поділити на «біологічні» та «небіологічні» зразки. Наприклад, зразки крові, слини та інших рідин, виділень, тканин чи органів людини безумовно слід віднести до першої групи, а зразки почерку, мовлення доцільно віднести до небіологічних; не виключено, що зразки відбитків пальців та долонь рук туди також треба включити.

Якщо ж частину першу статті 245 КПК трактувати лише як намагання законодавця визначити коло всіх суб'єктів, які можуть самотійно відбирати зразки або клопотати про це, то варто зробити висновок, що законодавець під терміном «біологічні зразки особи», котрий зазначив у частині третій статті, мав на увазі усі види зразків, що можна отримати від людини. На жаль, стаття 3 КПК «Визначення основних термінів Кодексу» та інші його норми не містять пояснення терміну «біологічні зразки особи». Тож, маємо лише припущення стосовно його визначення.

Науковці зазначають, що до видів зразків для експертизи, у широкому розумінні, відносяться зразки матеріалу або речовини (крові, волосся тощо); зразки–безпосередні відображення (відбитки пальців тощо); зразки–відображення прояву динамічного стереотипу (почерку тощо); зразки–фотозображення та інші зразки. Інші вчені поділяють усі зразки на дві групи: такі, що відображають ознаки іншого об'єкта (відбитки папілярних візерунків на дактилокартці тощо), й ті, що відображають власні ознаки (зразки крові, слини, інших виділень організму тощо). Залежно від часу та

умов виникнення, науковці поділяють зразки на вільні, умовно-вільні та експериментальні.

У зазначених позиціях вчених не міститься відповідь щодо розмежування біологічних та небіологічних зразків. Виникає питання щодо того, за яким критерієм його здійснювати, зокрема, більш широким, тобто за походженням в цілому зразка від біологічної істоти, або вузьким – розуміти під біологічними зразками людини лише будь-які тканини та рідини з її організму (біологічні матеріали).

Якщо виходити з першого, то до біологічних зразків людини треба відносити не лише проби рідин, тканин з її організму, а й те, що вона може продукувати в процесі своїх дій, зокрема, зразки почерку. Навички щодо написання нею рукописного тексту формуються в результаті багаторічних тренувань. Але ж людина здійснює й інші види діяльності й сформовані навички щодо виконання різних завдань (побутових, виробничих, творчих тощо) також є наслідком тривалих тренувань, так званою «м'язовою пам'яттю». Якщо в якості біологічних визнавати зразки почерку людини, то досить виправданим буде зробити те ж саме по відношенню до зразків, отриманих завдяки реалізації людиною своїх творчих (наприклад, малювання) та інших, у тому числі злочинних (виготовлення фальшивих грошей) здібностей.

Також в контексті розрізнення біологічних та небіологічних зразків зазначимо наступне. Досить актуальним з приводу значення та розповсюдження дактилоскопічних експертиз при проведенні багатьох кримінальних проваджень є вирішення питання щодо того, чи відносити до біологічних зразків відбитки рук людини. Як відомо, сліди рук людини утворюються завдяки наявності на долонних поверхнях суміші з поту та жиру, що постійно виділяється з пор шкірі для її змащення. Внаслідок особливостей будови шкіри, що має вигляд валиків (папіл) та борозен між ними, відбувається відшарування потожирової речовини лише з виступаючих елементів рельєфу, тобто папіл, та її нашарування на поверхню, з якою контактує рука людини. Потожирова речовина відноситься до біологічних об'єктів, оскільки виділяється з тіла людини. Зокрема, відповідно до змісту методичних рекомендацій «Використання ДНК-аналізу у судово-медичних експертизах речових доказів та експертизах спірного батьківства (материнства, підміни дітей)», розроблених МОЗ, потожирові відбитки (як і кров, слина, сперма, волосся, органи, тканини, кістки, змішані сліди *(утворюються при статевих злочинах внаслідок змішування сперми злочинця з епітеліальними та іншими клітинами (виділень, крові тощо) жертви)*) та окремі частини тіла) є різновидом біоматеріалів. Автори методичних рекомендацій «Огляд місця події: виявлення та вилучення об'єктів біологічного походження» також відносять піт і жиропіт (як сліди запаху, волосся, кров, сперму тощо) до об'єктів біологічного походження. Разом з тим, потожирова речовина слугує лише засобом для відображення будови шкіри людини, тобто візерунків на пальцях і долонях, й саме по візерунках, а

не по умісту даної речовини здійснюється ідентифікація особи в ході дактилоскопічної експертизи. Крім того, сліди рук, що утворюються завдяки потожировій речовині, вилучають під час огляду місця події, в при отриманні зразків рук для експертного дослідження присутність зазначеної речовини у їх складі практично виключена. Щоб це довести, достатньо пригадати технологію отримання останніх. Загальновідомим для вчених-криміналістів є те, що дактилоскопіювання, а саме отримання від особи зразків відбитків її пальців та долонь рук, може здійснюватись як з використанням фарби, так і «безкольоровим» способом. У першому випадку руки людини знежирюють, тобто позбавляють від потожирової речовини, яка заважає нашаруванню фарби, а вже потім наносять на них друкарську фарбу, завдяки якій візерунки надалі копіюють на паперову поверхню (білий аркуш або бланк дактилоскопічної картки). В результаті на цій поверхні з'являється зображення папілярних візерунків пальців та долонь рук, утворене фарбою, а не потожировою (біологічною) речовиною. При «безкольоровому» способі отримання зразків папілярних візерунків здійснюється сканування їх поверхонь спеціальним пристроєм з подальшим створенням електронної копії, що також не містить біологічної речовини. Тож, зразки відбитків рук людини варто відносити до небіологічних з урахуванням того, що вони не містять виділень тіла людини.

В різних нормативних актах, виданих в Україні, використовують неоднакові терміни, що тим не менш варто розглянути в контексті визначення категорії «біологічні зразки». Зокрема, правила проведення різних видів судово-медичних експертиз, затверджені наказом МОЗ від 17.01.1995 р. № 6, містять низку відповідних положень. Так, у пункті 1.11.2 Правил проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної цитології бюро судово-медичної експертизи, затверджених вказаним вище наказом, є вислів щодо «...контрольних зразків крові, виділень та інших біоматеріалів...». У пункті 1.5 Правил проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичних експертиз використано термін «**зразки біоматеріалу**». Даний документ не містить визначення того, що саме вважати біологічними матеріалами, але з його змісту витікає, що до них відносяться рідка кров, жовч, сеча, слина, м'язи, частини внутрішніх органів, кістки, тампони і мазки з вмістом вагіни, ротової порожнини тощо. У пункті 1.9 Правил проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної гістології бюро судово-медичної експертизи використано термін «**об'єкти біологічного походження**», серед яких вказують шматочки органів та тканин людини. Як бачимо, у зазначених документах термін «зразки крові» співпадає з терміном «зразки біоматеріалу». В свою чергу під останнім розуміють також частини органів і тканин людини, а в цьому він співпадає з терміном «об'єкти біологічного походження». Тож, можна підсумувати, що до біологічних у медицині відносять зразки рідин та тканин з тіла людини.

Досить широко все різноманіття видів зразків біологічного (клінічного) матеріалу констатують методичні рекомендації «Порядок забору, транспортування та зберігання матеріалу для дослідження методом полімеразної ланцюгової реакції», затверджені Наказом МОЗ від 30.07.2013р. № 662, зокрема, кров (плазма); матеріали з уrogenітального тракту жінок; матеріали з уrogenітального тракту чоловіків, у тому числі сперма; сеча; спинномозкова рідина; слізна рідина; виділення кон'юктиви; матеріал з респіраторного тракту людини (мазки з порожнини носа, ротоглотки, мокротиння тощо); слина; біопсійний та аутопсійний матеріал тощо.

Відповідно до положень Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, затвердженої Наказом МВС України та МОЗ України від 09.10.2015 р. № 1452/735, для проведення лабораторного дослідження на визначення наркотичного засобу або психотропної речовини у особи відбираються *зразки біологічного середовища (Пункт 12. Предметом дослідження біологічного середовища можуть бути слина, сеча та змиви з поверхні губ, шкірного покриву обличчя і рук, слина, сеча та змиви з поверхні губ, шкірного покриву обличчя і рук. Пункт 13. Для дослідження біологічного середовища може використовуватися кров, якщо в обстежуваній особі неможливо взяти зразки біологічних середовищ, вказаних у пункті 12).*

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», *біометричними даними* є сукупність даних про особу, зібраних на основі фіксації її характеристик, що мають достатню стабільність та істотно відрізняються від аналогічних параметрів інших осіб (біометричні дані, параметри – відцифрований підпис особи, відцифрований образ обличчя особи, відцифровані відбитки пальців рук).

Зі змісту ч. 2 ст. 26 («Формування інформаційних ресурсів поліцією») Закону України «Про Національну поліцію» витікає, що до біометричних даних відносяться дактилокартки та зразки ДНК, забезпечення збирання та накопичення яких поліція здійснює під час наповнення баз (банків) даних. Разом з тим, дактилокартки та зразки ДНК можуть бути направлені як об'єкти (зразки) для проведення експертизи.

Таким чином, різниця у термінології, що застосовується у нормативних актах, окремі протиріччя між ними не дозволяють остаточно зрозуміти зміст терміну «біологічні зразки». Тож, треба констатувати, що поки його не буде чітко окреслено на законодавчому рівні, проблема правильного трактування положень статті 245 КПК залишиться невирішеною.

III. ОТРИМАННЯ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Під час здійснення доказування в кримінальному провадженні, одним із законних засобів збирання, перевірки й оцінки доказів є проведення експертизи. Висновок експерта є процесуальним джерелом доказів, а фактичні дані, які містяться в ньому та мають значення для кримінального провадження, - доказами. Докази, які містяться у висновку експерта, оцінюються як допустимі, якщо вони отримані відповідно до порядку, встановленого КПК). Тобто докази, отримані в результаті проведення експертизи, можуть бути визнані судом недопустимими, якщо порушена процедура отримання зразків для експертизи (здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов (п.1 ч. 2 ст. 87 КПК)), або якщо зразки для експертизи отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини (катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження (п.2 ч. 2 ст. 87 КПК)).

Процесуальний порядок отримання зразків для експертизи залежить від того, які саме зразки необхідно отримати. На підставі аналізу положень статті 245 КПК, можна зробити висновок, що законодавцем всі зразки для проведення експертизи поділені на: зразки з речей; зразки з документів; біологічні зразки особи.

У відповідності до ч. 2 та ч 3 ст. 245 КПК, відбирання біологічних зразків особи у добровільному порядку повинно здійснюватися на підставі постанови прокурора, а відбирання зразків з речей і документів та біологічних зразків у примусовому порядку – на підставі ухвали слідчого судді.

Аналіз вивчених матеріалів кримінальних проваджень, де здійснювалося відібрання зразків для експертизи та опитування практичних працівників, які проводили вищезазначену процесуальну дію, дозволило зробити висновок, що найбільш не вирішеними питанням під час застосування ст. 245 КПК є:

1) невизначеність в чинних нормативно-правових актах, які саме зразки особи слід відносити до біологічних;

2) неоднозначність практики віднесення відмови добровільно надати біологічні зразки для проведення експертизи до реалізації права не свідчити проти себе;

3) неоднозначність практики відбирання біологічних зразків для експертизи в особи, яка не є стороною кримінального провадження, або не набула процесуального статусу;

4) відсутність в законодавстві чіткої регламентації щодо можливості здійснення відбирання зразків для експертизи до внесення відомостей до ЄРДР;

5) відсутність в КПК чітко регламентованого процесуального порядку відбирання біологічних зразків для експертизи.

1. Невизначеність в чинних нормативно-правових актах, які саме зразки особи слід відносити до біологічних, впливає і на процесуальний порядок їх отримання, оскільки окремі слідчі такі зразки як: відбитки пальців рук, зразки голосу, зразки почерку не відносять до біологічних і здійснюють їх відбирання без звернення до прокурора чи до слідчого судді, оформлюючи свої дії лише протоколом, в той час, як інші слідчі для здійснення аналогічних дій – звертаються до вищезазначених учасників.

На нашу думку, доки не будуть внесені відповідні зміни до законодавства, під біологічними зразками особи слід розуміти всі зразки, пов'язані з життєдіяльністю особи як біологічної істоти: зразки відбитків пальців рук, почерку, мовлення і голосу особи, зразки відбитків зубів, відбитків будь-яких поверхонь тіла людини (губ, ліктів, ступень ніг тощо), запахових слідів людини, а також усі зразки біологічного походження в їх класичному розумінні (слина, кров, сперма, піт, волосся, нігті тощо), а їх відбирання необхідно здійснювати у відповідності до ч. 3 ст. 245 КПК.

Цей висновок також узгоджується із рішеннями ЄСПЛ «РГ и ЯН проти Сполученого Королівства», де зразки голосу розглядаються як щось подібне до проб крові, волосся або інших фізичних чи об'єктивних проб та «Сондерз проти Сполученого Королівства», де до проб біологічного матеріалу ЄСПЛ відносить зразки крові, волосся або іншої тканини, та матеріали, які виробляються в процесі природної життєдіяльності організму, як, наприклад, зразки видиханого повітря, сечі, голосу.

Також, вищезазначений висновок не суперечить Узагальненням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03 червня 2016 року про судову практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями (далі – Узагальнення ВВСУ), де, зазначено що «у судовій практиці мали випадки помилкового застосування норм КПК. Наприклад, для проведення експертизи запису і звуку слідчий звернувся до слідчого судді з клопотанням про відбирання зразків голосу підозрюваного М., який відмовився від висловлювань в голос під час проведення процесуальних дій за його участю із застосуванням аудіофіксації. Ухвалою від 12 березня 2014 року слідчий суддя Дніпровського районного суду відмовив у задоволенні клопотання, з огляду на те, що слідчий не навів достатніх підстав вважати, що голос є біологічним продуктом життєдіяльності людини. Із зазначеним судовим рішенням не можна погодитись, оскільки у ст. 245 КПК використано загальне поняття «зразки для експертизи» та два родових поняття «зразки з речей та документів» та «біологічні зразки». Тому належність голосу до біологічних зразків не належить до тих обставин, які підлягають доказуванню при розгляді клопотання. Крім цього, з положень ст. 245 КПК вбачається єдиний процесуальний порядок розгляду клопотань про примусове відбирання зразків з речей і документів та біологічних зразків,

тоді як порядок відбирання таких зразків регламентовано ст. 241 КПК».

2. Аналіз слідчої та судової практики свідчить про те, що окремі правники розцінюють відмову особи добровільно надати біологічні зразки для проведення експертизи як реалізацію нею свого права не свідчити проти себе, що передбачене ст. 18 КПК. Системний аналіз положень КПК та окремих рішень ЄСПЛ, дозволяє зробити висновок про те, що фізична недоторканість особи охоплюється поняттям «приватне життя», що охороняється статтею 8 ЄКПЛ і стосується найбільш інтимних аспектів приватного життя, а обов'язкове медичне втручання, навіть незначне, становить втручання у це право(рішення у справі «Х та Y проти Нідерландів»), проте такі втручання зазвичай є виправданими, відповідно до п.2 ст. 8 ЄКПЛ, як необхідні для запобіганням злочину («Тирадо Ортіс і Лосано Мартін»). Біологічні зразки, ЄСПЛ розглядаються як фізичні чи об'єктивні проби, що використовуються у криміналістичному аналізі і до яких не застосовується право не свідчити проти себе («PG и JH проти Сполученого Королівства»), проте такі процедури не повинні досягати мінімального рівня жорстокості, за якого вони становили б порушення ст. 3 ЄКПЛ («Тирадо Ортіс і Лосано Мартін»). Щоб одержати такі матеріали, зазвичай підозрюваного просять пасивно витримати незначне порушення його фізичної цілісності або отримують матеріал, який виробляється в процесі природної життєдіяльності організму («Сондерз проти Сполученого Королівства», без завдання ризику для здоров'я («Яллох проти Німеччини»). Окрім того, за національним законодавством, право не свідчити проти себе розуміється як право особи не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, та відмовитися відповідати на запитання у будь-який момент, отже під час здійснення відбирання біологічних зразків для експертизи у примусовому порядку, особа може скористатися вищезазначеним правом, лише під час відбирання зразків голосу та почерку.

3. Законодавець в ст. 245 КПК України дозволяє здійснювати відбирання біологічних зразків для експертизи в особи, яка фактично володіє ними. Отже, слідчий може здійснювати відбирання біологічних зразків у осіб, які є учасниками кримінального провадження, але не належать до жодної із сторін (наприклад, свідок) або взагалі не набули процесуального статусу.

Цей висновок повністю узгоджується із вищезазначеним Узагальненням ВССУ де, зазначено що: «Суперечливою є практика розгляду слідчими судьями клопотань щодо відібрання біологічних зразків для експертизи у особи, яка не є стороною кримінального провадження. Наприклад, ухвалою слідчого судді Київського районного суду м. Одеси від 27 червня 2014 року відмовлено у задоволенні клопотання про здійснення примусового відібрання біологічних зразків для експертизи щодо Н., оскільки процесуальний статус цієї особи у кримінальному провадженні не визначений. Проте мав місце і інший підхід. Наприклад, ухвалою слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 13 травня 2013 року

задоволено клопотання про надання дозволу на примусове відібрання зразків відбитків пальців у працівника міліції С., оскільки суд оцінив службове становище С. як можливість ухилитись від надання зразків. С. також не відноситься до жодної із сторін кримінального провадження. У ст. 245 КПК не визначено переліку осіб, у яких можуть бути відібрані зразки для експертизи. Разом з тим системний підхід до тлумачення положень статей 245 та 163 КПК (положення про тимчасовий доступ до речей і документів) дає підстави для висновку, що зразки для експертизи у кримінальному провадженні можуть бути відібрані у тієї особи, яка фактично володіє ними, незалежно від того чи є ця особа стороною кримінального провадження. Тому не можна погодитись із практикою тих слідчих суддів, які відмовляють у задоволенні клопотань про примусове відібрання зразків для експертизи винятково з тих міркувань, що особа, яка фактично володіє такими зразками, не є стороною кримінального провадження».

4. Не визначеність серед теоретиків та практиків щодо правомірності здійснення відбирання зразків для проведення експертизи до внесення відомостей до ЄРДР, пов'язана з тим, що відібрання зразків для експертизи окремі правники не відносять до СРД, тому вважають, що заборона, яка регламентована в ч. 3 ст. 214 КПК щодо проведення досудового розслідування не розповсюджується на здійснення вищезазначеної процесуальної дії. В цій науково-практичній суперечці, ми підтримуємо позицію тих науковців, які вважають неправомірним здійснення відбирання зразків для експертизи до внесення відомостей до ЄРДР та погоджуємося з висновком ВССУ, який у своєму Узагальненні відносить відібрання біологічних зразків для проведення експертизи до СРД та зазначає, що «однією з підстав для відмови у задоволенні клопотання про примусове отримання зразків для експертизи становило відсутність правових підстав для проведення слідчих дій. Так, слідчим суддею Куйбишевського районного суду Запорізької області ухвалою від 19 листопада 2013 року відмовлено у задоволенні клопотання М. про відібрання біологічних зразків. 18 листопада 2013 року М. звернулась до правоохоронних органів із заявою про умисну спробу наїзду на неї автомобільним транспортом, вчинену Г. Також у своїй заяві М. просила провести освідування Г. на предмет алкогольного сп'яніння, що працівниками правоохоронних органів здійснено не було, після чого М. звернулась до слідчого судді із клопотанням про відібрання біологічних зразків для проведення експертизи на ступінь алкогольного сп'яніння. Відомості за заявою М. до ЄРДР не вносились, а з матеріалів провадження вбачається, що розгляд заяви М. було припинено у зв'язку із відсутністю в діях Г. ознак будь-якого кримінального правопорушення, але Г. було притягнуто до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 122 КУпАП. Слід погодитись із такою позицією суду, оскільки КПК передбачає порядок відбирання зразків для експертизи як виду слідчих дій, які можуть бути здійснені лише після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР (за винятком огляду місця події)».

5. Системний аналіз Конституції України, КПК, слідчої та судової практики, дав підстави визначити наступний **процесуальний порядок отримання біологічних зразків у особи:**

1) *Винесення постанови прокурора про відбирання біологічних зразків у особи (ч. 3 ст. 245, ч. 2 ст. 241 КПК).* Необхідність винесення такої постанови передбачена в ч. 3 ст. 245 КПК України, де регламентовано, що така процесуальна дія здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 КПК, а саме: на підставі постанови прокурора.

2) *Пред'явлення особі, у якій здійснюється відбирання біологічних зразків, постанови прокурора (ч. 3 ст. 245, ч. 3 ст. 241 КПК).* Необхідність здійснення такого пред'явлення регламентовано в ч.3 ст. 241 КПК та повинно фіксуватися в протоколі відбирання біологічних зразків.

3) *Пропонування особі добровільно надати необхідні біологічні зразки (ч. 3 ст. 245, ч. 3 ст. 241 КПК).* Згода або відмова особи добровільно надати біологічні зразки повинна фіксуватися у протоколі, оскільки відсутність зафіксованої відмови добровільно надати біологічні зразки особи правомірно слідчими суддями розцінюється як відсутність обставин, якими обґрунтовуються доводи клопотання про примусове відбирання біологічних зразків для експертизи. Так, «слідчий суддя Носівського районного суду Чернігівської області ухвалою від 18 січня 2013 року відмовив у задоволенні клопотання слідчого про примусове відбирання біологічних зразків у потерпілої С., оскільки у судовому засіданні не підтвердилась відмова потерпілої С. від добровільного відбирання біологічних зразків: під час засідання встановлено, що копію постанови про призначення молекулярно-генетичної експертизи потерпіла С. не отримувала і до отримання копії клопотання слідчого не знала про необхідність відбирання у неї біологічних зразків, на що згодна у добровільному порядку».

У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки:

- *слідчий за погодженням з прокурором, прокурор або представники сторони захисту звертаються до слідчого судді з клопотанням про примусове відбирання біологічних зразків у особи для проведення експертизи (ч. 3 ст. 245, ст. 160 КПК).* У клопотанні зазначається: 1) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання; 2) правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 3) біологічні зразки особи, які планується примусово відібрати; 4) підстави вважати, що біологічні зразки, які планується примусово відібрати перебувають у володінні відповідної фізичної особи; 5) значення біологічних зразків для експертизи для встановлення обставин у кримінальному провадженні; 6) обґрунтування необхідності примусового відбирання біологічних зразків.

- *розгляд клопотання про примусове відбирання біологічних зразків у особи для проведення експертизи та постановлення слідчим суддею відповідної ухвали (ч. 3 ст. 245, ст. ст. 163, 164 КПК).* Розгляд

вищезазначеного клопотання повинен відбуватися за участю сторони кримінального провадження, яка подала клопотання та особи, у якої планується здійснити примусове відібрання біологічних зразків. Неприбуття за судовим викликом особи, у якої планується здійснити примусове відібрання біологічних зразків, без поважних причин або неповідомлення нею про причини неприбуття не є перешкодою для розгляду клопотання. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання постановляє ухвалу про примусове відібрання біологічних зразків у особи для проведення експертизи, якщо сторона кримінального провадження, яка звернулась з клопотанням доведе наявність достатніх підстав вважати, що біологічні зразки належать конкретній фізичній особі та самі по собі або в сукупності з іншими доказами мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні. Відповідна ухвала повинна відповідати вимогам ст. 164 КПК.

4) Здійснення відбирання біологічних зразків для експертизи (ч. 3 ст. 245, ч.ч. 2, 4 ст. 241, ч. 7 ст. 223 КПК). Відбирання вищезазначених зразків здійснюється слідчим чи прокурором, а за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. На сьогодні, серед теоретиків та практичних працівників досі не визначено, чи можуть здійснювати відбирання біологічних зразків у особи оперативні підрозділи на підставі доручення слідчого. Така невизначеність пов'язана з тим, що відібрання зразків для експертизи як і ексгумацію окремі правники відносять до процесуальних, а не до СРД, а слідчий та прокурор відповідно до ст.ст. 36, 40-41 КПК вправі доручати оперативним працівникам лише проведення СРД. Ми погоджуємося з позицією ВССУ, який у своєму Узагальненні відносить відбирання біологічних зразків для проведення експертизи до СРД, і вважаємо, що у разі наявності доручення від слідчого чи прокурора, оперативні працівники уповноважені проводити вищезазначену СРД. Під час проведення відбирання біологічних зразків для експертизи в обов'язковому порядку повинні бути присутні не менше двох понять, проте їхню участь можна замінити застосуванням безперервного відеозапису ходу проведення СРД (ч. 7 ст. 223 КПК). Якщо відбирання біологічних зразків супроводжується оголенням, то вищезазначені дії повинні здійснювати особами тієї ж статті, за винятком проведення цих дій лікарем і за згодою особи, у якої вони відбираються. Слідчий, прокурор не вправі бути присутнім під час відбирання біологічних зразків у особи іншої статті, коли це пов'язано з необхідністю її оголення. Під час відбирання біологічних зразків не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи, або небезпечні для її здоров'я.

Особливості здійснення примусового відбирання біологічних зразків у особи для експертизи:

Перед тим як здійснювати примусове відбирання біологічних зразків, зазначена в ухвалі слідчого судді особа зобов'язана пред'явити особі, у якої планується здійснити примусове відбирання зразків для експертизи оригінал

відповідної ухвали та вручити її копію (ч. 3 ст. 245, ч.2 ст. 165 КПК).

Оскільки, ані в ст. 245 КПК, ані в ст. 241 та ст.ст. 160-166 КПК, не регламентовано порядок здійснення відбирання біологічних зразків для експертизи у примусовому порядку, ми вважаємо, що практичні працівники під час проведення зазначеної процесуальної дії повинні керуватися нормами ст. 28 Конституції України, ст.ст. 11, 143 КПК та окремими рішеннями ЄСПЛ.

На нашу думку, примусове відбирання біологічних зразків повинно здійснюватися за аналогією ст. 143 КПК, яка регламентує виконання ухвали про здійснення приводу, а саме: у випадку невиконання особою, що підлягає примусовому відбиранню біологічних зразків, законних вимог щодо виконання ухвали про здійснення примусового відбирання біологічних зразків, до неї можуть бути застосовані заходи фізичного впливу. Застосуванню заходів фізичного впливу повинно передувати попередження про намір їх застосування. У разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання ухвали про здійснення примусового відбирання біологічних зразків, і мають зводитися до мінімального впливу на особу.

5) Складання протоколу про відбирання біологічних зразків (ч. 3 ст. 245, ч. 5 ст. 241, ст. 104 КПК). Надання копії відповідного протоколу особі, у якій здійснювалося відбирання біологічних зразків, передбачено лише у разі, якщо такі дії проводилися примусово.

IV. ПІДГОТОВКА МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ. ПРОЦЕДУРА ОТРИМАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗРАЗКІВ

Організація проведення судової експертизи починається з **прийняття рішення слідчим** про необхідність її призначення та складається з наступних етапів:

- вивчення матеріалів кримінального провадження щодо встановлення наявності підстав для призначення експертизи та об'єктів;
- визначення виду експертизи;
- визначення наявності порівняльного матеріалу для проведення експертизи,
- вибору часу призначення експертизи;
- вибору експертного закладу або приватного експерта,
- винесення процесуального рішення про призначення експертизи, направлення рішення та необхідних матеріалів до експертної установи.

У рішенні про призначення експертизи слідчий зазначає такі дані: місце й дата винесення постанови; посада, звання та прізвище слідчого; номер ЄРДР; обставини провадження, які мають значення для проведення експертизи; підстави для призначення експертизи; прізвище експерта або назва експертної установи, експертам якої доручається проведення експертизи; питання, які виносяться на вирішення експертів; перелік об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі порівняльних зразків та інших матеріалів, направлених експертів, або посилання на такі переліки, що містяться в матеріалах справи); інші дані, які мають значення для проведення експертизи.

Обов'язково перераховуються всі об'єкти, які направляються на експертне дослідження, із зазначенням точного найменування, кількості, міри ваги, серії та номери (для грошей НБУ та іноземної валюти), інші відмінні індивідуальні ознаки.

До експертної установи окрім рішення про призначення експертизи, надаються: об'єкти, зразки для порівняльного дослідження матеріали справи за клопотанням експерта (протоколи оглядів з додатками, протоколи вилучення речових доказів тощо).

Питання, що можуть бути поставлені при проведенні відповідного виду експертизи, цілком залежать від об'єктів дослідження та наявного порівняльного матеріалу. Розрізняють ідентифікаційні, класифікаційні та діагностичні питання. Орієнтовний перелік наведено в Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5.

Об'єкти дослідження надсилаються в експертну установу в оригінальному примірнику в упаковці, яка забезпечує їх збереження, та засвідчуються особою у передбаченому законодавством порядку. Речові

докази і порівняльні зразки упаковуються окремо.

У виключних випадках, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта (крім об'єктів почеркознавчих досліджень).

Повнота висновку експерта залежить від якості порівняльного матеріалу.

Зразки бувають вільні, умовно-вільні та експериментальні.

Вони обов'язково повинні відповідати певним вимогам:

- 1) безперечність походження;
- 2) необхідна кількість;
- 3) якість;
- 4) сумісність.

Вилучення об'єктів, що підлягають дослідженню, та відібрання зразків оформлюються **протоколом**.

В протоколі зазначається, які саме зразки були вилучені або відібрані, їх кількість, умови відбору або вилучення, а також інші обставини, що мають значення для вирішення поставлених питань. Протокол підписується всіма особами, які брали участь у вилученні об'єктів, відібранні зразків.

Для відібрання зразків слідчий, може залучити спеціаліста.

У випадку коли матеріалів для проведення експертизи не вистачає або вони відібрані неякісно експерт письмово повідомляє слідчого, який на протязі тридцяти календарних днів вживає належних заходів для усунення цих перешкод. При ігноруванні цієї вимоги, всі документи про призначення експертизи та об'єкти повертаються слідчому **без виконання**.

Експертами виконуються первинні, додаткові, повторні, комісійні та комплексні експертизи.

У разі призначення експертизи для проведення додаткової або повторної експертизи, до експертної установи надаються також висновки попередніх експертиз з усіма додатками (фотознімками, порівняльними зразками тощо), а також додаткові матеріали, що стосуються предмета експертизи, які були зібрані після надання первинного висновку.

При проведенні додаткової або повторної експертизи у рішенні про призначення експертизи зазначаються мотиви та підстави для її призначення.

Рішення про призначення експертизи для проведення комплексної експертизи направляється в кожную з експертних установ-співвиконавців.

При ускладненні під час підготовки та оформлення матеріалів на експертизу, слідчий завжди може отримати консультацію в експертній установі, скористатися допомогою фахівців.

Відбирання зразків у особи у випадку її відмови надати їх добровільно, як вже зазначалось раніше, є досить проблемним внаслідок недостатньо чіткої процесуальної регламентації.

З іншого боку, навіть якщо примусово здійснювати вилучення у особи окремих видів зразків, виникає питання щодо технології цього процесу. Наприклад, для того, щоб у особи, яка здійснює спротив, відібрати зразки пальців рук, треба певним чином зафіксувати по черзі кожную її руку, інакше

відбитки будуть змазані та непридатні для ідентифікаційного дослідження.

Тому, в будь-якому разі, застосування до особи примусу у вигляді фізичного впливу повинне бути використано в останню чергу, після намагань переконати її, пояснити вагомість цієї дії для результатів розслідування тощо.

Треба констатувати, що окремі зразки (експериментальні) у особи взагалі неможливо відібрати примусово, зокрема, зразки почерку, голосу тощо.

Розглянемо порядок (технологію) відбирання окремих видів зразків.

1. Відбирання дактилоскопічних зразків

Бланки дактилокарт виготовляються на цупкому білому папері щільністю не менше 120 г/м². У порядку виключення дактилокарти можуть виготовлятися на чистих аркушах паперу з не меншою щільністю та мати такі ж реквізити.

Дактилокарта на особу містить такі відомості: стать; прізвище, ім'я та по батькові; число, місяць, рік народження; місце народження; відбитки всіх нігтьових фаланг пальців рук, контрольні відбитки пальців рук, відбитки долонь рук (у разі каліцтва робиться відповідна відмітка); підпис особи, яка піддається дактилоскопіюванню; дата проведення дактилоскопіювання; орган, де проводилося дактилоскопіювання; підстава для дактилоскопіювання; посада, прізвище і підпис працівника, який заповнив дактилокарту.

У дактилокартах прізвище, ім'я та по-батькові записуються українською та російською мовами та друкованими літерами.

Вимоги до якості дактилокарт: зображення папілярних ліній повинно бути чорним на світлому фоні, барвник розподілений рівним шаром, отримане зображення - однотонне, центри папілярних візерунків розташовані в центрі відповідних граф, послідовність розташування відбитків для обох рук - справа наліво.

У разі проведення пороеджеоскопічної експертизи у відбитках та відтисках на дактилокартах повинна бути відображена будова пор та країв папілярних ліній. Для відбору зразків у цих випадках, як правило, залучаються спеціалісти.

Для отримання експериментальних відбитків рук перевірених осіб традиційно використовують чорну друкарську фарбу, гумовий валик та скляну пластинку.

Перш ніж приступити до отримання відбитків, потрібно оглянути руки дактилоскопійованих осіб. Якщо будуть виявлені свіжі пошкодження шкірного покриву, що спотворюють папілярний візерунок, то процедуру слід відкласти до їх заживання.

Особі, в якій треба отримати відбитки, пропонують вимити руки з милом і насухо витерти їх рушником. За допомогою валика на пластинку тонким, рівним шаром наносять друкарську фарбу. Потім пропонують витягнути великий палець правої руки, зігнувши решту пальців, прикласти

його, бічною стороною до скляної пластини і повернути до протилежного краю. При цьому фахівець злегка притримує нігтьову фалангу і забезпечує рівномірне фарбування всієї подушки нігтьової фаланги, її поверхню частини, із захопленням 3-5 мм середньої фаланги. Аркуш паперу складають втричі, укладають верхню частину на краю столу по згину і пофарбований палець прокочують аналогічним способом, розміщуючи його у краю листа. При цьому фахівець забезпечує прокатку пальця від одного краю до іншого, а щоб добре відобразити верхню ділянку, треба натиснути на край нігтя.

Відбитки пальців правої руки отримують в такій черговості: великий, вказівний, середній, безіменний, мізинець.

Кругову прокатку пальців по пластинці і по аркушу паперу рекомендується робити з незручного положення в більш зручне. А саме: великий палець правої руки прокочується справа наліво, решта – зліва направо. Для лівої руки, навпаки: великий палець – зліва направо, а решта – справа наліво. Далі аркуш паперу розпрямляють і складають по нижній лінії згину для отримання відбитків лівої руки. Цей процес проводиться в тій же послідовності: великий, вказівний, середній, безіменний, мізинець. Відбитки розташовують зліва направо.

Потім отримують контрольні відбитки обох рук, що необхідно для перевірки правильності розташування основних відбитків. Крім того, вони містять відбитки всіх фаланг пальців. Контрольні відбитки одержують шляхом одночасного прикладання чотирьох пальців (без великого) по всій їх довжині спочатку до пластини з тонким шаром фарби, а потім до аркушу паперу в його нижній частині. Контрольні відбитки одержують як би в два етапи: спочатку чотири пальці притискаються горизонтально до аркуша паперу, а потім здійснюється поздовжня прокатка до самих нігтів. У певних місцях отримують також контрольні відбитки великих пальців: прокатка поздовжня, до нігтів, щоб добре відобразилися верхівки пальців.

При необхідності на зворотному боці аркуша паперу отримують відбитки долонь: поверхня долонь за допомогою валика покривають тонким шаром фарби, і вони притискаються до листу. Для повного відтворення відбитка треба якомога щільніше притиснути долоню до аркуша паперу – це може зробити фахівець, натискаючи зверху на її тильну сторону. Можна використовувати й інший спосіб лист паперу укладають на рівну циліндричну поверхню (пляшка, труба, і т.д.), і особа у якого отримують відбитки, охоплює її рукою.

Щоб вийшли чіткі відбитки пальців і долонь, необхідно дотримуватися таких правил:

- фарба не повинна бути занадто рідкою або густою; в останньому випадку її розбавляють розчинником (скипидаром, бензином та ін.);
- фарба наноситься на пластинку максимально рівномірним і тонким шаром;
- особа у якого треба отримувати відбитки має тримати руку вільно, без напруги;

– як по пластинці, так і по аркушу паперу палець прокочують тільки один раз, при цьому зрушення або ковзання пальця неприпустимі;

– на пластинці палець прокочують тільки в тому місці, де шар фарби ще не знято.

Після того як процес отримання відбитків рук закінчений, фахівець уважно вивчає якість відбитків. Якщо буде встановлено, що деякі з них не мають повної прокатки, відсутнє чітке зображення всіх ділянок або папілярний візерунок не проглядається через надлишок фарби, є здвоєні і змащені зображення, то такі зразки вважаються непридатними для порівняльного дослідження, і процес їх отримання слід повторити.

Після отримання відбитків рук і перевірки їх якості заповнюються реквізити особі: прізвище, ім'я, по батькові особи, у якого отримані зразки, а також робляться відмітки про належність відбитків правої або лівої руки. У тих прикладах, коли пальці відсутні, це відзначають у відповідних місцях. Ніякі інші записи і підписи не надаються.

Зазначений спосіб забезпечує отримання якісних відбитків, але він трохи складний. У практичній діяльності фахівці в даний час знаходять застосування так званим дактилоскопічним подушкам, що містять барвники щільної консистенції. Використовувати їх зручно: палець необхідно без натиску прокатати по подушці, а потім по аркушу паперу, дотримуючись зазначених вище правила.

Для отримання відбитків рук на місці події може бути рекомендований простий, але досить ефективний спосіб. Його принцип заснований на методу виявлення невидимих потожирових слідів рук на папері за допомогою порошоків. Спосіб полягає в наступному. Особі, у якої необхідно отримати відбитки рук пропонується прокатати свої пальці по білому, високої якості аркушу паперу таким чином, як це описано вище. Прокатку можна робити в звичайній послідовності по краях аркуша паперу. Після цього за допомогою магнітного порошку, наприклад «Малахіту» на аркуші виявляють потожирові сліди рук, які можна закріпити потім шляхом наклейки на них відрізків липкої стрічки «скотч».

З метою дотримання гідності особи під час дактилоскопування можливо використовувати сучасні досягнення науки. Технології «безкольорового дактило скопування», або сканування, що пройшли практику застосування в більшості зарубіжних країн, дозволяють отримувати відбитки високої якості без використання фарби.

2. Відбирання зразків почерку та підпису

Відбирати експериментальні зразки почерку необхідно у два етапи. На першому етапі особа, почерк якої підлягає ідентифікації, виконує текст за тематикою, близькою до досліджуваного об'єкта, у звичних умовах (сидячи за столом, із звичним приладдям письма, при денному освітленні). На другому етапі зразки відбираються під диктовку тексту, аналогічного за змістом тому, що досліджується, або спеціально складеного тексту, який містить фрази, слова і цифри, узяті з рукописного тексту, що досліджується.

На цьому етапі зразки відбираються в умовах, що максимально наближаються до тих, у яких виконувався рукописний текст, що досліджується, тобто в тій самій позі (лежачи, стоячи тощо), таким самим приладдям письма та на папері того самого виду (за розміром, лінуванням, характером поверхні тощо), що й документ, який досліджується. Якщо буде помічено, що той, хто пише, намагається змінити свій почерк, темп диктовки слід прискорити.

У разі коли тексти, що досліджуються, і особливо підписи виконувались на бланках (касові ордери, квитанції, поштові перекази, платіжні відомості тощо), експериментальні зразки слід відбирати на таких самих бланках або на папері, що розграфлений відповідно до бланка.

Якщо розташування підпису, що досліджується, не визначається характером документа, експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах як лінованого, так і нелінованого паперу.

Після нанесення 10-15 експериментальних підписів аркуші паперу треба міняти.

Якщо рукописний текст, що досліджується, виконано друкованими літерами і цифрами або спеціальним шрифтом (креслярським, бібліотечним тощо), експериментальні зразки на другому етапі також повинні бути виконані друкованими літерами і цифрами або відповідним шрифтом.

Переписування з документа, що досліджується, або з машинописного (друкарського) тексту неприпустиме.

Якщо вбачаються підстави, що виконавець досліджуваного рукописного тексту намагався змінити свій почерк (писав лівою рукою, з іншим нахилом тощо), додатково відбираються зразки, виконані таким самим чином.

Якщо дослідженню підлягає рукописний текст, то вільні та експериментальні зразки надаються у вигляді текстів. При дослідженні підписів та обмежених за обсягом рукописних записів (буквених та цифрових) вільні та експериментальні зразки надаються як у вигляді відповідних текстів (записів), так і у вигляді підписів.

Експериментальні зразки посвідчуються органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта). У посвідчувальному написі зазначаються прізвище, ім'я та по батькові виконавця, а також особливості зразка (написані лівою рукою, спеціальним шрифтом тощо).

Як вільні, так і експериментальні зразки буквеного або цифрового письма бажано надавати не менше ніж на 15 аркушах. Чим коротший досліджуваний текст (запис), тим більша потреба у вільних зразках. Вільні зразки підпису надаються по змозі не менше ніж на 15 документах, експериментальні - у кількості не менше 5 - 8 аркушів.

Якщо необхідно встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою, надаються вільні та експериментальні зразки почерку та підписів обох осіб. При цьому додатково відбираються експериментальні зразки почерку передбачуваного виконавця не менше ніж на 10 - 15 аркушах

у вигляді записів прізвища та ініціалів особи, від імені якої виконано підпис.

При вилученні вільних зразків підписів особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис, слід відшукувати документи з варіантом підпису, найбільш схожим на підпис, що досліджується. Такі підписи найчастіше зустрічаються у документах, аналогічних досліджуваному.

При відібранні експериментальних зразків підпису особи, від імені якої виконано підпис, слід запропонувати їй розписатися всіма застосовуваними нею варіантами підписів.

Якщо з певних причин виконати будь-які вимоги, що стосуються відбирання та надання зразків, не було можливості, про це слід указати в документі про призначення експертизи (залучення експерта).

Якщо необхідно дослідити велику кількість підписів, їх доцільно розділити на групи (за особами, від імені яких виконано підписи, епізодами справи, видами документів тощо) і за кожною групою призначити окрему експертизу.

Документи кожної групи доцільно пронумерувати (у вільних від тексту місцях), вказати один раз у документі про призначення експертизи (залучення експерта) назву документа і його порядковий номер і надалі посилатись тільки на порядковий номер документа.

Якщо виникають труднощі, пов'язані з призначенням багатооб'єктних експертиз підписів, доцільно отримати консультацію експерта (спеціаліста).

У рішенні про призначення експертизи (залучення експерта) слід указати на встановлені особливі обставини виконання рукописного тексту, які могли вплинути на змінення ознак почерку (незвична поза або незвичний стан виконавця тощо). Якщо є дані, що виконавцем є особа, у якої порушена координація рухів, про це також слід повідомити експерта.

3. Відбирання зразків (відбитків) зубів

Експериментальні відбитки зубів повинні виготовлятися зубними лікарями або техніками–протезистами. При виборі мас для отримання експериментальних відбитків необхідно виходити з правила – експериментальні відбитки за своєю якістю повинні бути краще наданих на дослідження. Тому придатною для виготовлення відбитків зубів буде така нейтральна на смак і нешкідлива маса, яка найбільш повно сприймає сліди. Для отримання слідів надкусу можуть бути застосовані: пластилін, термопластична маса, гіпс, віск, еластичний каучук (сира гума) та ін.

Сліди відкушування, зазвичай, отримують за допомогою воску або пластиліну. Ці матеріали не повною мірою задовольняють запити експертів, оскільки вони грузнуть на зубах. Це призводить до того, що сліди зубів на воску або пластиліні відображаються неточно. Інші маси ще меншою мірою дають позитивні результати. Тому експериментальні сліди відкушування доцільно отримувати на злегка замороженому вершковому маслі, на свіжому плавленому сирі.

Замість насичення зліпка водою його поверхню можна змастити яким-небудь рідким маслом. Це робиться для того, щоб полегшити відокремлення

зліпків.

Отримання експериментальних відбитків зубів оформляється протоколом, який складається слідчим разом із зубним техніком чи іншою особою, яка проводила дану роботу.

4. Відбирання зразків крові

Відбір крові у живих осіб може проводитися у відділенні, а також поза межами відділення (у поліклініці, клініці, медсанчастині, госпіталі тощо) особою, що володіє даною маніпуляцією. В залежності від обсягу дослідження кров береться із пальця або із ліктьової вени (у дітей також можливо із вени кисті рук або вен стопи) в кількості 1-5мл.

Відбирання зразків крові оформляється «Актом відбору крові», в якому вказується дата відбору, прізвище, ім'я, по батькові особи, у якої беруть кров, дата і місце народження, серія та номер паспорта із назвою установи, що його видала, та дати видачі, прізвище працівника, який провів відбір крові, кількість відібраної крові і спосіб відбирання.

Якщо особа доставлена для відбору крові у відділення у супроводі слідчого або іншої особи, якій доручено це здійснити, в «Акт» вносяться аналогічні дані про цю особу, робиться запис, що відбір зразку крові проводився у його присутності.

У випадку, коли відбір крові проводиться поза відділенням, в Акті вказуються назва установи, де це відбувається, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка проводила відбір крові. Акт підписують: особа, у якої відібраний зразок; особа, що проводила відбір крові; особа, що була в якості свідка або супроводжувала особу, у якої проводився відбір крові.

При необхідності вказується, на яке середовище були взяті зразки, застосовані консерванти (стабілізуючі розчини). Після оформлення Акт зберігається разом з другим примірником висновку експерта.

Складання Акту є обов'язковим при відборі крові поза межами установи.

При відборі крові у відділенні складання Акту може бути замінено аналогічними записами у Журналі відбору біологічного матеріалу у живих осіб, якщо такий ведеться у відділенні.

При відбиранні зразків крові в експертизі спірного батьківства, материнства, заміни дітей, тощо, в Акті обов'язково зазначається, чи були особи взаємно посвідчені. При процедурі відбору крові в приміщенні, де це відбувається, повинні бути присутні одразу всі підекспертні особи.

При відборі крові поза межами відділення зразки розміщують в одному пакеті, який в присутності підекспертних осіб заклеюється або зав'язується і опечатується, потім транспортується у відділення, де проводиться дослідження.

5. Відбирання зразків для ДНК-дослідження

Судова молекулярно-генетична експертиза вирішує завдання ідентифікації особи методом ДНК-аналізу, в т.ч.: встановлення приналежності об'єктів біологічного походження певній особі, встановлення

слідів біологічного походження конкретної особи у змішаних слідах, встановлення ідентичності останків у випадках розчленування трупа та ідентифікації жертв катастроф, коли живі близькі родичі, визначення спадковості певних генетичних ознак людини (біологічна спорідненість) – встановлення батьків дитини у випадках спірного батьківства, дітовбивства, крадіжки, підміни дітей.

Ідентифікація проводиться за стійкими властивостями біологічного об'єкта, матеріальною першоосновою індивідуальності якого є його генетичний матеріал. Він присутній у будь-якій клітині організму, яка містить ядро. Сучасний ДНК-аналіз дозволяє досліджувати практично всі тканини і біологічні рідини організму людини, що містять ДНК; біологічні об'єкти, забруднені мікрофлорою; мікрокількості біологічного матеріалу; змішані сліди. ДНК-профілі можуть бути отримані з будь-якого біологічного матеріалу (кров, сперма, слина, виділення з носа, волосся, піхвові виділення, лупа, м'язова, кісткова та інші тканини людини). Такі біологічні рідини як сеча, піт, слюзи у багатьох випадках містять невелику кількість епітеліальних та інших клітин, лейкоцитів (при запальних процесах їх більше), тому можуть бути придатними для ДНК-аналізу.

Слід зазначити, що у кожному випадку при призначенні молекулярно-генетичної експертизи доцільно обговорювати з фахівцем експертного підрозділу перелік зразків, об'єктів та матеріалів, які направляються на експертизу, визначення експертних можливостей та узгодження формулювань питань, які виносяться на вирішення експерта.

Порядок відбору зразків крові у живих осіб викладено вище.

Однак, є деякі особливості щодо подальшого збереження відібраних зразків з метою запобігання деградації ДНК. В зразки крові, які передбачено досліджувати в рідкому вигляді, доцільно одразу додати стабілізатори: р-ни глюгіциру, 0,5М ЕДТА (рН- 8,0), цитрату натрію або використовувати спеціальні пробірки з внесеним в них стабілізатором. Зберігати такі зразки до початку дослідження потрібно в холодильнику при температурі +4°C не більше 2-3 діб. Одразу після відбору частину крові потрібно розмістити на фільтрувальному папері або лабораторній марлевій серветці і висушити при кімнатній температурі, подалі від нагрівальних приладів, після чого запакувати в паперові пакети, маркувати. Як показують дослідження, збережені таким чином зразки перші три місяці зовсім не зазнають деградації. В такому вигляді рекомендується і транспортувати зразки крові, якщо цього вимагають обставини. У випадку тривалого зберігання зразків крові до початку дослідження можна рекомендувати такий спосіб як заморожування при -20°C, що забезпечує довгий термін зберігання в доброму стані. Однак потрібно пам'ятати, що до початку дослідження такі зразки піддавати розморожуванню неможна. Якщо необхідне транспортування – проводити його в термосі з льодом або в сумці-холодильнику.

Зразок слини для ДНК-дослідження у звичайному розумінні, як для імунологічного дослідження не відбирається, для цього відбирається

букальний епітелій, який береться шляхом потирання слизової оболонки щоки (зіскоб) спеціальними паличками або, за відсутності таких, ватним тампоном (можна використовувати вушні палички), який теж одразу висушується.

Якщо є необхідність дослідження зразка сперми, то рідкий зразок сперми потрібно як найшвидше висушити на марлевій серветці, оскільки в рідкій спермі деградація ДНК відбувається значно швидше ніж в крові, що, вочевидь, пов'язане з мікробним забрудненням сперми за рахунок великої кількості білку. Збереження сперми в замороженому стані приводить до руйнування сперматозоїдів і неможливості, при необхідності, встановити наявність сперматозоїдів, якщо потрібно провести диференціальний діагноз щодо оліго- або правдивої азооспермії.

Особливості дослідження слідів різного біоматеріалу на речових доказах. Як відомо, на даний час в Україні досліджується ядерна ДНК. Тобто, дослідженню підлягає любий біоматеріал, який містить клітини з ядрами. В цьому відношенні немає особливих проблем при дослідженні слідів крові, слини, сперми, піхвового епітелію, кісток, інших тканин, органів.

Але успішне виділення ДНК і подальше її типування можливе, якщо речові докази були правильно вилучені і правильно зберігалися до направлення їх на дослідження. В нативному стані, в такому як ДНК знаходиться в клітині живого організму, вона являє собою високомолекулярну структуру – безперервну довгу молекулу. В слідах на речових доказах ДНК завжди знаходиться в деградованому стані, тобто вона розпадається на фрагменти різної довжини. Особливо швидкому руйнуванню ДНК сприяє перебування у вологому стані та дія високої температури, тобто ДНК розпадається на фрагменти малих розмірів і чим коротші ці фрагменти, тим менша вірогідність отримати позитивний результат аналізу. Тому експерти повинні особливо звертати увагу слідчих, які проводять відбір і направлення речових доказів на дослідження, на недопустимість перебування речових доказів у вологому стані навіть короткий час. Отже, вилучені речові докази потрібно добре просушити при кімнатній температурі без дії нагрівальних приладів і запакувати в паперові пакети, ні в якому разі не використовувати скляні або пластикові флакони, що щільно закриваються, поліетиленові кульки, оскільки при довгому зберіганні навіть висушених речових доказів без доступу повітря в такій упаковці починається утворення конденсату з наступним руйнуванням ДНК. А при сприятливих умовах зберігання ДНК-типування можливе і при значній давності утворення слідів (навіть десятки років).

Щодо дослідження волосся потрібно зауважити, що клітини з ядрами містяться в піхвових оболонках цибулин волосин. Отже, волосини потрібно вилучати з місця події дуже обережно і ні в якому разі не розміщувати їх на клейкій стрічці, інакше їх відокремлення від неї приведене до втрати піхвових оболонок, а потрібно запакувати у паперові пакетики, складені як для аптечного порошку і маркувати.

Такі біологічні рідини як сльози і сеча в нормі не містять клітин придатних для ДНК-аналізу. Однак, за наявності у людини запального процесу в цих рідинах з'являються лейкоцити, за якими можливе ДНК-типування.

Також в сечі жінок можлива присутність клітин піхвового епітелію, що дає змогу використати їх для типування. Отже, якщо виникає необхідність дослідження такого біоматеріалу, його спочатку потрібно піддати цитологічному дослідженню і за наявності ядровмісних клітин можна провести спробу виділення ДНК.

Піт та потожирові виділення. Як відомо, піт – це водний розчин солей та органічних речовин, що виділяється потовими залозами людини. Потожирові відбитки – це, по-суті, піт і жир. Тобто, клітин з ядрами у таких виділеннях не міститься. Але нас цікавлять не самі виділення в чистому вигляді, а їх сліди на речових доказах, а саме: слідах на ручках ножів, сокир, інших знаряддях травми, рукавицях, головних уборах, комірцях, манжетах, мобільних телефонах, окулярах, наручних годинниках, ювелірних виробках – каблучках, кульчиках, намисті тощо. Тобто, це сліди, що утворювалися не від короткочасного контакту із шкірою людини, а протягом якогось певного часу. За цей час відбувався тісний контакт шкіри з предметом, навіть тертя по шкірі, внаслідок різних причин на шкірі за цей час могли утворитися мікроушкодження, які не викликають будь-яких відчуттів у людини і невидимі оком, але із базального шару шкіри на речові докази можуть попадати клітини, що містять ядра. І як показали експериментальні дослідження, зокрема, проведені у відділенні судово-медичної цитології, в таких слідах дійсно виявляються ядровмісні клітини. Отже, якщо стоїть питання проведення ДНК-аналізу в слідах поту або потожирових відбитків, такі сліди, перш за все, потрібно дослідити у відділенні судово-медичної цитології на наявність ядровмісних клітин і, якщо клітини будуть знайдені, направити на дослідження молекулярно-генетичними методами. Визначити, яка саме кількість клітин потрібна для виділення ДНК у таких випадках, важко. Результати дослідження бувають неоднозначні. В будь-якому випадку, потрібно пробувати провести виділення ДНК і, при позитивному результаті – наступне типування, якщо це важливо для слідства.

В окремих випадках, якщо біоматеріалу надзвичайно мало, потрібно одразу йти на спробу виділення ДНК, оскільки ДНК може міститися і в зруйнованому ядрі, і в частково деградованому стані.

Сьогодні при проведенні судово-медичної молекулярно-генетичної ідентифікації застосовується чутливий і специфічний метод аналізу варіабельності ДНК, який базується на використанні полімеразної ланцюгової реакції (ПЛР) (Mullis K. B., 1994; Innis M. A. et al., 1995).

Наказом МОЗ України від 30.07.2013 № 662 затверджено методичні рекомендації «Порядок забору, транспортування та зберігання матеріалу для дослідження методом полімеразної ланцюгової реакції».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адоевська А.І., Мовсесян В.А. Особливості вилучення слідів, що були залишені зубами // Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів круглого столу / редкол.: Кобилянський О.Л., Антонюк П.С., Свобода Є.Ю.; Київ, ННПФЕКП НАВС. – К.: Навчально-науковий інститут підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів Національної поліції академії внутр. справ, 2015. – 444 с., С. 8–11.
2. Види судових експертиз, які проводяться у лабораторії біологічних досліджень та питання які вони вирішують: інформаційний лист. – Київ: Київський НДЕКЦ МВС України, 2017. – 5 с.
3. Використання ДНК-аналізу у судово-медичних експертизах речових доказів та експертизах спірного батьківства (материнства, підміни дітей) : методичні рекомендації. – Київ, 2012. – 32 с.
4. Войченко В.В. Експертний взаємозв'язок при проведенні цитологічних та молекулярно-генетичних експертиз в практиці Дніпропетровського обласного бюро судово-медичної експертизи / В.В. Войченко, В.В. Черняк, О.Х. Івашина // Судово-медична експертиза. – 2015. – № 1. – С. 75–78.
5. Дослідження рідкої крові та її слідів на речових доказах : методичні рекомендації. – Київ, 2010. – 35 с.
6. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26.11.1987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_068/print1484654734353597.
7. Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20 листопада 2012 року № 5492-VI // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 51, ст.716.
8. Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40–41, ст.379.
9. Замула А.Ю. Застосування норм міжнародного права щодо заборони катування та їх імплементація в законодавство України / А.Ю. Замула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apdp.in.ua/v73/36.pdf>.
10. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 / Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки – 1987. – № 6. – Ст.101.
11. Кривда Р.Г. Ідентифікація особи в судовій медицині на основі ПЛР-аналізу геномної ДНК кісткової тканини : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. мед наук: спец. 14.01.25 «судова медицина» / Кривда Руслан Григорович; Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика МОЗ України. – Київ, 2009. – 22 с.
12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1484654734353597>.
13. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар. – [Вид. 4-те, доп.] / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.]; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 1208 с.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р., № 4654-VI // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.

15. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 2-е изд. доп. – 334 с.

16. Криміналістика: підруч. – [5-те вид., перероб. і доп.]. / [В. Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.] / за ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Ін Юре, 2016. – 640 с.

17. Лускатов О.В. Щодо визначення поняття «біологічні зразки», які відбираються у особи для проведення експертизи // Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики : тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті засл. проф. М.С. Бокаріуса (м. Харків, 20 груд. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; М-во юстиції України, Харків. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса. – Харків: ХНУВС, 2016. – 316 с., С. 150–153.

18. Методика судово-почеркознавчої експертизи (загальна частина) / ДНДЕКЦ МВС України; Уклад. К.М. Ковальов, З.С. Меленевська, Н.Г. Шпакович. – К., 2008. – 34 с.

19. Методичні рекомендації «Порядок забору, транспортування та зберігання матеріалу для дослідження методом полімеразної реакції», затверджені Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 30.07.2013 р. № 662. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=1c16c3a9e9fd1bdfc278eb8f1e68f95f>.

20. Михайленко Д.Г. Кримінально-правова характеристика катування / Д.Г. Михайленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dSPACE.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4156/30.Mychailenko%20D.%20Kriminal%20prav%20kharak%20kat.pdf?sequence=1>.

21. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. N 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95/print1484654734353597>.

22. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 9-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.

23. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України/ Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. Ред.. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.

24. Огляд місця події: виявлення та вилучення об'єктів біологічного походження: Методичні рекомендації / Міністерство внутрішніх справ України, Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр; [авт.-упоряд.: С.І. Перлін, С.О. Шевцов, Н.М. Косміна, В.В. Іонова]. – Х.: ФО-П Чальцев О.В., 2009. – 100 с.

25. Пиріг І.В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: монографія / І.В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2015. – 432 с.

26. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 р., № 53/5 // Офіц. вісн. України. –

1998. – № 46. – стор. 172.

27. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р., № 4038- XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

28. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «РГ и Ж проти Сполученого Королівства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nsj.gov.ua/files/documents/ECHR%20and%20Criminal%20procedure%20Mc%20Bride%20ukr.pdf>.

29. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Сондерз проти Сполученого Королівства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nsj.gov.ua/files/documents/ECHR%20and%20Criminal%20procedure%20Mc%20Bride%20ukr.pdf>.

30. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Х та Y проти Нідерландів») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nsj.gov.ua/files/documents/ECHR%20and%20Criminal%20procedure%20Mc%20Bride%20ukr.pdf>.

31. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Тирадо Ортіс і Лосано Мартін проти Іспанії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nsj.gov.ua/files/documents/ECHR%20and%20Criminal%20procedure%20Mc%20Bride%20ukr.pdf>.

32. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Яллох проти Німеччини» від 10.05.2006 року // Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>.

33. Рогальська В.В. Процесуальний порядок здійснення відібрання біологічних зразків для експертизи // В.В. Рогальська // Теорія та практика кримінального процесуального доказування: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, (Івано-Франківськ, 24 березня 2017 року). – Івано-Франківськ, 2017., С. 123–127.

34. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладенні) : підруч. / М.В. Салтевський. – К. : Кондор, 2006. – 588 с.

35. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 4. – С. 121.

36. Тарасенко К.В. Права людини при примусовому отриманні зразків для експертизи / К.В. Тарасенко, М.Ф. Сокиран // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 322–326 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_57.pdf.

37. Узагальнення судової практики про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями (обговорено 03 червня 2016 року на засіданні пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

38. Чаплинський К.О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монограф. / К.О. Чаплинський – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 308 с.

**ПРИМУСОВИЙ ВІДБІР ЗРАЗКІВ У ОСОБИ
ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ**

Методичні рекомендації

Колектив авторів

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*

Підп. до друку 30.05.2017 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 5,00. Тираж 50 прим.

Редакційно-видавниче відділення ВОНР ДДУВС
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДП № 164-р від 07.08.2013